

IV.

A politikai attitűdök mint a nemzeti azonosságtudat mutatói¹

„A háború után a hadak útját járt kiábrándult ifjúság öntudatra ébredése a belső erjedés legfőbb rugója, mely a lelki és a szellemi regenerálódásban és ezzel a (zsidó) renaissance-ban domborodott ki és talált kivezető utat a tévelygésből. Ezen eszme szántott a legmélyebben és a legszélesebben a zsidó társadalom minden rétegében. Különösen az ifjúság nem akart már a régi utakon járni. Azt még nem kötötte semmi mélyebb érzés a Galuth idegen köreihez.

A fölébredt önértzet sem engedte, hogy mindig és mindenütt másodszerplők legyünk és bűnbakjai az egyes lelkiösmeretlen és gonosz kormányzatoknak. Hiába fogtak össze az agyaglábon álló és távolodó asszimiláció és a megkövesedett tradíciók fanatikus hívei a lapok hasábjain, családi körben, s az utóbbiak még a templomban is az új és expanzív áramlat ellen. A lélek és a szellem csak nőtt és gyarapodott.”

(Görög Artúr: A kassai zsidóság arcképcsarnoka, Bné Brák 1991.)

IV.1. Vázlat az 1919–1938 közötti csehszlovák pártviszonyokról

A két világháború közötti időszakban az utódállamokban működő politikai pártok nemcsak a kor ideológiai-politikai áram-

latai szerint különíthetők el, hanem a soknemzetiségű államok nemzeti, nemzetiségi megosztottságát is mutatják. A csehszlovák első republika – A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz hasonlóan – ebből a szempontból a többi utódállamnál (Magyarország, Ausztria és Románia) is bonyolultabb képet mutatott, hiszen a csehek és a szlovákok egyaránt „államalkotó” nemzetek voltak, s így két, politikai kultúrájában, politikai hagyományában gyökeresen különböző nép alkotta az uralkodó „csehszlovák” nemzetet. Továbbá, a csehszlovák állam keretei között általában területileg is elkülönülten, lélekszámát tekintve az államalkotó szlovákoknál is nagyobb német kisebbség és jelentős magyar, zsidó, rutén, illetve ruszin népesség is élt.

Több nemzetiség együttéléséből persze még nem következik szükségszerűen az, hogy a politikai attitűdök speciális nemzeti (nacionalista) vonásokat is tükröznének. Ausztria és Magyarország kivételével a többi utódállamban kialakult valós helyzet mégis azt mutatja, hogy a politikai érdekartikuláció bizonyos társadalmi csoportok esetében a nemzeti, nemzetiségi pártokban testesült meg.

A csehszlovák első republikában működő pártok a fentiek szerint négy alapvető típusba sorolhatók:

1. A „nemzetfeletti” ideológiákat hordozó baloldali pártok csoportja. Ide sorolható a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt, amely szándékai szerint az összes csehszlovákiai munkás pártja kívánt lenni; és a Kommunisták Csehszlovákiai Pártja, amely a II. majd a III. Internacionálé alapjain állt, és szoros kapcsolatban volt a Szovjettel.
2. A köztársasági alapon szerveződő polgári blokk, ebbe tartozott a Beneš-féle Nemzeti Szocialista Párt (amely csak a nevében hasonlított a Hitler-németországbeli szervezetre!), Masaryk Nemzeti Demokrata Pártja és a Hodža és Švehla nevével fémjelzett Köztársasági (később Agrár) Párt – csak a leglényegesebbeket említve. A polgári blokk a köztársasági eszme alapján egy politikailag egységes soknemzetiségi állam (Nationalitätenstaat) kereteiben gondolkodott.

3. A nemzeti, nemzetiségi alapon szerveződő pártok. A *csehek*nél a Šrámek majd Mičura vezetésével működő Cseh Néppárt, a Cseh Nemzeti Munkapárt – ezek a nemzetállam-koncepciót (Nationalstaat) vallották magukénak. A *szlovákok*nál Hlinka Néppártja, a Szlovák Nemzeti Párt, amely Szlovákia autonómiáját tűzte a zászlajára. A *németek*nél a Német Szociáldemokrata, a Keresztényszocialista, a Nemzeti, a Nemzeti Szocialista és a Szudétanémet Párt. A *magyarok*nál az Országos Keresztényszocialista, az Országos Kisgazda és a Magyar Nemzeti, a Szociáldemokrata és az Egyesült Polgári Párt. A *zsidók*nál a Zsidó Párt és a Zsidó Gazdasági Párt; a *lengyelek*nél a Lengyel Egyesült Párt; végül a *ruszinok*nál a Ruszin Autonóm Földművesszövetség és a Ruszinszközi Iparospárt – szintén csak a lényegesebbeket említve.
4. Az előbbieken kívül fontos szerepet játszott a csehszlovák politikai életben az Iparospárt mint „hivatásrendi” szervezet. Voltak más hasonló típusú törpepártok (Legionisták és Katonák Pártja, Piaci Árusok Pártja, Sportolók Pártja, Vendéglősök Pártja stb.), de csak az Iparospárt vált közülük parlamenti tényezővé.

A nemzeti alapon szerveződött pártok – különösen a nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségek esetében – már a nevükben is mutatják, hogy az adott kisebbségi csoportok még akkor is különállóan léptek a politikai porondra, ha ugyanazt az ideológiát már egy csehszlovák párt is képviselte (lásd pl. a német és a magyar szociáldemokrata pártokat, a cseh és a szlovák néppártokat). A nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségeknél azonban a több politikai párt létezése a kisebbségen belüli politikai érdekkülönbözőségekre is felhívja a figyelmet. (Politikai értelemben „legrétegzettebb” a német kisebbség volt, hat pártja működött a teljes időszakban.)

Az első republika jól működő polgári demokrácia volt, általános és titkos választójoggal², kétkamarás parlamenttel. Ezt a demokratikus rendszert azonban a „párttúltság” és a nemzeti alapú politizálás igen labilissá tette. A dolgozatnak nem célja az 1918–1938 közötti időszak mélyreható politológiai, politikatörténeti vizsgálata, ezért itt csak a főbb állomásokat

elevenítem fel.³ A belpolitikai labilitásnak öröklött és újonnan létrejött okai egyaránt voltak. Politikai értelemben is óriási különbség volt az erősen iparosodott és mezőgazdaságilag is fejlett, szakszerűen kiépült bürokráciával és széles értelmiségi réteggel rendelkező egykori „történelmi” országrészek (Csehország, Morvaország és Szilézia) és a fejletlenebb Szlovákia, illetve a még elmaradottabb Kárpátalja között. A magyar hivatalnokréteg politikai „megbízhatatlansága” és a szlovák hivatalnokhiány az amúgy is jelentős cseh centralizációs törekvéseket felerősítette. 1918–22 között katonai diktatúra és statárium volt Csehszlovákiában (kivégzésekkel, internálásokkal és politikai perekkel), az 1920-as alkotmányozó nemzetgyűlésből (amely többek között a kisebbségek jogairól is rendelkezett) a nemzeti kisebbségek kirekesztődtek. A kormányzati hatalom 1919–25 között az ún. „vörös-zöld” (szocdemek és a cseh pártok), majd a rövid életű „össz nemzeti” koalíció kezében volt, az 1926-os választások után több sikertelen kormányalakítási kísérletet követően a polgári blokk került a hatalomba. A csehszlovák parlamenti demokrácia első tíz évét a kormány és az ellenzék (különösen a Hlinka-féle Szlovák Néppárt és a német pártok) közötti súlyos feszültségek, valamint egyes ellenzéki pártok (a Magyar Nemzeti Párt, a német Bund der Landwirte, a német keresztényszocialisták és szociáldemokraták) „aktivista” politikája jellemezte. Az „aktivizmus” (szemben a „negativizmussal”) azt jelentette, hogy az egyes ellenzéki pártok bizonyos törvényeket megszüavaztak (a Magyar Nemzeti Párt például az agrárreformot és az állampolgársági törvény módosítását, a Lex Dérert), abban a reményben, hogy így a kormány más törvényeknek a számukra kedvező változatát terjeszti be. Az aktivista politika alapvetően sikertelennek bizonyult, ahogy a gazdasági törvényekben, úgy a nyelvtörvényben, és a német és magyar tisztviselőket súlyosan érintő közigazgatási törvényben sem sikerült megakadályoznia a cseh centralizmus előretörését, a kormány kisebbségellenes politikai törekvéseit.

A német politikai pártok – különösen a harmincas évekre és elsősorban külpolitikai okok miatt – valamivel kedvezőbb helyzetbe jutottak, mint a többi kisebbségi pártok: 1929-től a

német (és a szlovák) pártok bekerültek a nagykoalícióba. A kisantant fellazulásával, a külpolitikai helyzet megváltozásával (1932. genfi egyezmény, 1933. Hitler előretörése Németországban) Csehszlovákiában is felerősödtek az autonomista törekvések: 1932-ben a Szlovák Néppárt és a Szlovák Nemzeti Párt Autonomista Blokkba tömörült, 1933-ban Henlein megalakította a Sudetendeutschen Heimatsfrontot, 1936-ban egyesültek a magyar pártok. Az 1935-ös parlamenti választások jobb- és baloldali „földcsuszamlást” okoztak a csehszlovák belpolitikában: a 66 német mandátumból 44-et a Szudétanémet Párt kapott, s ezzel komolyan veszélyeztette a kormányzó nagykoalíciót. A választások másik győztese a Kommunista Párt volt, amely 1929-hez képest 100 ezerrel több szavazatot kapott (850 ezret), és ezzel 36 képviselőt delegálhatott a 300 tagú parlamentbe. 1939-ig, a csehszlovák első republika összeomlásáig az ország belpolitikájában a fokozódó feszültségek váltak jellemzővé.

IV.2. A csehszlovákiai zsidó pártok

A csehszlovákiai pártok felsorolásakor a nemzeti alapon szerveződött pártok közé soroltam a Zsidó Nemzeti és a Zsidó Gazdasági Pártot. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy mit mutatnak a választási eredmények a zsidó nemzeti azonosságtudat szempontjából; pontosabban: *mennyiben volt képes az önálló és nemzeti alapú politikai artikulációra a csehszlovákiai (szűkebben a kassai) zsidóság, illetve mekkora volt az igénye erre?* Ehhez röviden át kell tekinteni a csehszlovákiai cionizmus történetének megfelelő fejezeteit, jelesül a Zsidó Párt tevékenységét és politikai helyzetét az első republikában.⁴

Az 1917-es Balfour-deklarációig⁵, melyben Nagy-Britannia támogatásáról biztosította a zsidók azon törekvését, hogy nemzeti államot hozzanak létre Palesztina területén, a cionizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában csak a csehországi és az ausztriai területeken vált jelentőssé; a történelmi Magyarország területén (így a Felvidéken és Kárpátalján) élő zsidóságra alig volt hatással. A Balfour-deklaráció, a Monarchia felbom-

lása, a wilsoni pontok a nemzeti önrendelkezésről a Csehszlovákiához került zsidóság vezetőiben felébresztették a területileg és politikailag is egységes fellépés igényét. 1918 novemberében Pöstyénben megalakult a Jüdischer Bürgerverein, majd 1919 januárjában Prágában összehívták az első Zsidó Nemzeti Kongresszust, ahol megalakult a *Zsidó Párt*. Ugyanabban az évben a csehszlovákiai zsidóság testületileg felvette a kapcsolatot a külföldi és a nemzetközi zsidó szervezetekkel (megérkezett a háború károsultjai részére az első Joint-segély), Pozsonyban megalapították a Kolonialbankot⁶, és megjelent a csehszlovákiai cionizmus országos napilapja, a Jüdische Volkszeitung. Még ebben az évben megtartották a csehszlovákiai Cionisták Első Területi Konferenciáját.

1919 júniusában a Zsidó Nemzeti Tanács delegátusa Masaryknál járt, aki ígéretet tett a zsidóság parlamenti reprezentációjára, ezt a pozitív diszkriminációt azonban – vélhetően a többi nemzetiség hasonló igényei miatt – a zsidóság végül is nem kapta meg. Ahogy a többi nemzeti kisebbség, csak a pártlajstromra leadott szavazatok (és a maradékszavazatok három ún. „skrutíniumban” történő elosztása révén) juthatott mandátumhoz.

Az 1920-as első parlamenti választásokon a Zsidó Párt nem került be a parlamentbe. A vereség okait a történészek általában a csehszlovákiai zsidóság politikai megosztottságában látják. A választásokon három zsidó párt is indult: a cionista Zsidó Nemzeti Párt, a mérsékeltebb Zsidó Gazdasági Párt és a szlovákokhoz való asszimilációt szorgalmazó republikánus indíttatású Szlovenszkói Zsidók Pártja. A választási kudarcban szerepet játszott még, hogy a zsidók egy része a Magyar Nemzeti Pártra, a Csehszlovákiai Kommunisták Pártjára, illetve a Szociáldemokrata Pártra szavazott. A vereség további oka lehetett, hogy Ruszinszkóban – ahol jelentős zsidó népesség élt – a terület akkor még bizonytalan államjogi helyzete miatt elmaradtak az 1920-as választások. A politikai kudarc után az Egyesült Zsidó Párt vezetői ismét Masarykhoz fordultak a választójogi törvény megváltoztatását célzó memorandummal – újfent sikertelenül. Az 1925-ös parlamenti választásokon a párt ismét vereséget szenvedett.

Az 1929-es választásokon a Zsidó Párt választási koalícióra lépett a Lengyel Párttal, s bár így is 14%-kal kevesebb szavazatot kapott, mint 1925-ben, az időközben módosított választójogi törvény következtében (amelyben a zsuparendszer helyett visszaállították a monarchiabeli tartományi szisztémát) két képviselőt küldhetett a 300 fős parlamentbe (Dr. Ludvík Singert és Dr. Reisz Gyulát). A zsidó választók szavazatainak jelentős része azonban most is a csehszlovák republikánus pártokat, a Magyar Nemzeti Pártot és a Kommunista Pártot segítette.

Az 1935-ös utolsó parlamenti választásokon a Zsidó Párt a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal lépett koalícióra, a szociáldemokrata listán indultak a jelöltjei, nevük mellett feltüntetve, hogy a Zsidó Párthoz tartoznak. Mindkét párt veszített 1929-es szavazóbázisából, azonban így is két képviselő került a parlamentbe (Dr. Angelo Goldstein és Dr. Chaim Kugel).

A csehszlovákiai cionizmus parlamenti képvisellete tehát a harmincas években is jelentéktelen maradt, két képviselője a szociáldemokraták parlamenti klubjában szinte „vendégként” vett részt, a zsidóság politikai érdekérvényesítése – ahogy a megelőző évtizedekben is – elsősorban a kormány vezető politikusaival kiépített kapcsolatokon⁷, a parlamenten kívüli „lobbizóson” alapult.

A Zsidó Párt politikáját a cionizmus mint ideológia és a diaszpórazsidóság érdekképvisellete mint reálpolitika jellemezte. A *cionizmus* népszerűsítése elsősorban a cionista rétegszervezetek kiépítése és a Palesztinába való alijázás hazai feltételeinek megteremtése útján történt. A rendkívül sokféle cionista párt, egyesület közül a nemzetközi Mizrahi szervezet helyi csoportjai (ez a szervezet vállalta fel az ortodox zsidóság „bekapcsolását” a cionizmusba a valláson és a kultúrán keresztül), a HaPo'el Hatzá'ir és a Po'ale Zion (a szociáldemokrata, szocialista frakciói a cionizmusnak), a Ha'Shomer Hatzá'ir (ifjúsági „cserkészszervezet”), a Betár (=Brit Trumpeldor, a militáns, ún. revizionista, cionisták ifjúsági szervezete), a B'nai B'rit szabadkőműves páholy és a Makkabi sportegyesület volt Szlovákiában a legelterjedtebb.

A Palesztinába való kivándorlás Csehszlovákiából a két világháború közötti időszakban így is jelentéktelen maradt (évi 30-80 zsidó alijázott Palesztinába, és a 30-as években, Hitler hatalomra jutása után sem több, mint évi 6-700 fő), a Zsidó Pártnak elsősorban a belpolitikára kellett összpontosítania.

A Zsidó Párt *diaszpórapolitikája* a zsidóság mint nemzeti kisebbség hivatalos elismerésére, kulturális intézményeinek kiépítésére és politikai jogainak kivívására, illetve megőrzésére irányult. Ez a reálpolitika elsősorban a már említett pozitív diszkriminációs jogokra való törekvésben (parlamentari képviselő, a vasárnapi záróra feloldása stb.) és az önálló zsidó iskolák (elemi, gimnáziumok és egyetem) alapításához szükséges állami támogatás megszerzésében öltött testet. A pozitív diszkrimináció jogilag mindössze annyiban „valósult meg”, hogy a maradékszavazatok elosztásakor a második és a harmadik skrutíniumban a zsidó pártokra leadott szavazatok a többségi (tehát a cseh, a szlovák és a csehszlovák) pártokhoz kerültek – és nem a zsidókkal egyenlő kisebbségi jogi státussal rendelkező német és magyar pártokhoz. A zsidóság önálló oktatási lehetőségeiben regionális eltérések mutatkoztak meg: a csehországi és a morva-sziléziai zsidóság iskoláztatása a felsőoktatást leszámítva lényegében megoldott volt, míg Szlovenszskón és Ruszinszskón a zsidó gyerekek felekezeti iskolákban történő taníttatása nagy nehézségekbe ütközött. Ennek okai persze nem csupán az egyes tartományokat eltérően támogató oktatáspolitikában keresendők, hanem az ott élő zsidó népesség kulturális „infrastruktúrájában” is; a szlovenszskói és a ruszinszskói, túlnyomórészt ortodox zsidóság jóval kevesebb modern – tehát nem chéder- vagy Talmud-Tóra-jellegű – iskolával rendelkezett, mint a csehországi neológ hitközségek.

A Zsidó Párt reálpolitikájának lényeges eleme volt az *antiszemitizmus elleni küzdelem*. A közhiedelemmel ellentétben Csehszlovákiában is volt antiszemitizmus, ez azonban a magyarországi zsidóellenességgel összehasonlítva sokkal kisebb méreteket öltött, és csak a harmincas évek közepére vált nyílt politikai antiszemitizmussá. A csehszlovák „nagypolitika” toleráns, a zsidó kisebbséget pártoló magatartásával

szemben a végrehajtó szervek részéről és a helyi politikában – különösen a harmincas évekre – kisebb-nagyobb antiszemita atrocitásokra is sor került. 1920 októberében zsidóellenes zavargások voltak Pöstyénben, Vágújhelyen, Zsolnán és több kisebb szlovákiai településen. Szlovákia az idő tájt teljhatalmú miniszterének, Šrobárnak a beosztottjai az iparendedélyek felülbírálnása ürügyén antiszemita hecckampányt indítottak a zsidók iparendedélyeinek bevonása céljából „Csak keresztény kereskedőtől vásároljatok!” jelszóval. A zsidó iparosok a 4600 beadott igénylésből végül is csak 1300-at kaptak meg. 1923-ban megalakult az első csehszlovákiai fasiszta szervezet, a Rodobrana. Az 1927-es Lord Rothermere nyilatkozat miatt feltámadó szlovák indulatok antiszemita felhangokkal is együtt jártak. Egyes szlovák lapok a magyar „irredentizmus” mögött „zsidó szándékokat” véltek felfedezni, és a szociális demagógia eszközeivel sajtókampányt indítottak a szlovákiai zsidóság ellen. 1929-ben a berlini, a bécsi és a budapesti hasonló eseményeket követően a pozsonyi egyetem is zsidóellenes demonstrációt szerveztek a német („volksdeutsche”) orvostanhallgatók. 1931-ben a prágai német és a pozsonyi Komenský egyetemen újabb antiszemita tüntetéseket szerveztek a külföldi (és magyarországinak és zsidónak vélt) hallgatók ellen; a tüntetők a külföldiekkel (és a zsidókkal) szemben egyfajta „numerus clausus” bevezetését követelték – természetesen sikertelenül.

A harmincas évek közepére az egyre erőteljesebb szlovák nacionalizmus nem idegenkedett az antiszemita megnyilvánulásoktól. 1936 áprilisában a Golem című film bemutatása kapcsán a Szlovák Néppárt ifjúsági szekciója, az Omladina Pozsonyban már pogromhangulatot keltett (kirakatüvegeket vertek be, utcai járókelőket, egyetemistákat ütlegeltek); antiszemita brosúrák jelentek meg; Nagymihályból (Michalovce) 35 zsidó családot elűztek. 1937-re már a nyílt politikai antiszemitizmus, zsidóellenes provokáció, pogromhangulat vált a jellemzővé Szlovenszón és Ruszinszón.

A Zsidó Párt politikája az antiszemitizmus elleni küzdelemben annyiban sikeresnek bizonyult, hogy a csehszlovák kormányzat függetlensége utolsó pillanatáig „visszaverte” a –

gyakran a koalíción belülről is érkező – antiszemita támadásokat, és képes volt a köztársaság demokratikus jogi kereteit megtartani.

IV.3. A választási eredmények Kassán (1920–1937)

E vázaltszerű bevezetést az tette szükségessé, hogy a két világháború között Csehszlovákiában működő pártok levéltárához máig nem férhet hozzá a kutató.⁸ Így a kassai politikai életben jelentős pártokról sincsenek elsődleges forrásaink, kivéve a választási eredményeket és a fellelhető helyi lapokban elvéve megjelent ilyen témájú cikkeket. (A hivatkozott szerzők is csak a nyilvánosságra került, tehát elsősorban a sajtóban napvilágot látott dokumentumokat dolgozták fel.) Ezért a vizsgálódásom szempontjából fontos párttaglétszámoknak, a pártok szociális összetételének rekonstruálásáról le kellett mondanom. Eredeti kérdéseimre (mennyiben *volt képes az önálló és nemzeti alapú politikai artikulációra a csehszlovákiai, szűkebben a kassai zsidóság, illetve mekkora volt az igénye erre?*) csak részleges válasz adható. A helyi választási eredményekből hozzávetőleg pontos képet kaphatunk arról, hogy a kassai izraelita népesség milyen mértékben támogatta a szavazataival is azt a Zsidó Párt által meghirdetett politikai programot, amely a zsidóságot mint nemzeti entitást tételezte.

A csehszlovákiai választásokat már a kortárs magyar történészek, statisztikusok és politikusok is elemezték, éppen azzal a céllal, hogy a népszámlálások nemzetiségi arányait ilyen módon is ellenőrizzék (Sziklay 1941; Borsody szerk. 1938). Úgy vélem, hogy erre ez a forrás csak meghatározott feltételek mellett ad lehetőséget. A népszámlálásokkal való összevetés mellett szól, hogy a választások általánosak és titkosak voltak – szemben a népszámlálásokkal, ahol a számlálóbiztos személye *nyíltta* tette a nemzetiségi hovatartozás bevallását. A választásban azonban csak a *felnőtt* lakosság vett részt, a kiskorúak nem – ez a körülmény a felekezetek és a nemzetiségek eltérő korfája miatt torzíthatja a vizsgált arányokat. (Mivel a választási részvétel általában – mint később látni fogjuk – igen magas volt, ez a tényező segíthetné a kor-

rekt összehasonlítás.) Az összehasonlíthatóság mellett szólna az a körülmény is, hogy – mint azt már az első fejezetben kimutattam – a csehszlovákiai népszámlálások nemzetiségi adatai *politikai jelentést* kaptak a nyelvtörvénnyel, az összeírásokat a nemzeti alapon szerveződő pártok részéről valóságos politikai kampány előzte meg.

A közvetlen összehasonlításnak azonban éppen itt van a leggyengébb pontja: a községi, a járási, a tartományi, illetve kerületi és a parlamenti választásokkal szemben a népszámlálásoknál – akárhogy hajtották is őket valójában végre – mégiscsak a nemzetiségre és nem egy politikai pártra vagy ideológiára kellett „szavazni”. Ez utóbbiaknál szélesebb volt a „kínálat”, hiszen a csehszlovák politikai közéletben a nemzeti alapon szervezett pártokon kívül nagy súllyal voltak jelen a „nemzetfeletti” (baloldali), a köztársaságpárti („csehszlovák”) és a hivatásrendi pártok. Így az adott nemzeti kisebbség politikai rétegzettségének mértéke és ennek saját pártokban való megnyilvánulása is meghatározta a nemzeti alapon szerveződött pártokra leadott szavazatok arányát. A német nemzetiség esetében például viszonylag egyszerű volna a választási eredményeknek a népszámlálásokkal való összevetése, hiszen a kommunistákat leszámítva szinte valamennyi, az első republikában létező politikai irányzat külön német pártban is artikulálódott. Esetükben kérdésesnek éppen a fordítottját tehetnénk fel: hány német szavazott a kommunistákra?

A magyar kisebbség esetében már jóval bonyolultabb a helyzet, a Magyar Szociáldemokrata Pártnak a CSSZDP-be való 1920-as beolvadásával (Botka 1969: 11.) lényegében csak a keresztényszocialista és a kisgazda-parasztpárti irányzatok maradtak meg (Urr 1930; Urr 1939; Popély 1990), a választási eredmények és a népszámlálások összevetésénél tehát hiányozniuk kellene azoknak a baloldali érzelmű magyaroknak, akik a szociáldemokrata és a kommunista pártra adták le a szavazataikat (ahogy az „asszimilánsoknak” is). Ebben az esetben az összehasonlításkor – a demográfiai tényezők esetleges torzító hatásainak kiszűrése után – azt a hipotézist fogalmazhatnánk meg, hogy legalább annyi magyar nemzetiségűnek kell lennie, ahányan a magyar pártokra szavaztak.

Hasonló hipotézist állíthatnánk fel a zsidó nemzetiségűek és a Zsidó Pártra szavazók közötti arányra is. Ugyan a cionizmusnak voltak bal-, sőt szélsőbaloldali pártjai is, ezek azonban nem voltak megfeleltethetők a „klasszikus” szociáldemokrata és kommunista pártokkal – úgy vélem, hogy mások voltak azok, akik a Zsidó Pártra leadott voksukkal a Ha’Poel Hatza’irra vagy a Po’ale Zionra szavaztak, mint azok, akik a CSSZDP-re.⁹

A kassai választási eredmények elemzésekor tehát a következő két kérdésre kerestem választ:

A választójoggal rendelkező kassai izraelita népesség milyen arányban támogatta szavazataival a Zsidó Pártot, illetve ezen kívül mely más pártokra szavazhatott még?

Mi a magyarázata a kassai zsidó nemzetiségűek és a zsidó pártra szavazók aránya közötti eltérésnek?

1/a táblázat: Választási eredmények Kassán (1920–1925)

Választások/ Pártok	1920.(p)		1923.(h)	1925.(p)	
	(k)	(sz)		(k)	(sz)
Országos polgári pártok					
1. Nemzeti Szocialista Párt	3802	900	2002	2717	2010
2. Nemzeti Demokrata Párt	–	–	–	640	651
3. Nemzeti Munkapárt	–	–	–	1075	789
4. Szlovák Néppárt	–	94	2246	2836	2107
5. Szlovák Nemzeti Párt	1161	707	–	306	202
6. Agrárpárt	–	–	1789	451	308
7. Cseh Néppárt	–	–	–	212	123
Országos munkáspártok					
1. Magyar Szociáldemokrata Párt	11412	6479	553	–	–
2. Német Szociáldemokrata Párt			–	235	107
3. Csehszlovák Szociáldem. Párt	–	–	1229	1366	1059
4. Csehszlovák Kommunista Párt	–	–	5129	5050	3788
5. Baloldali Kommunista Párt	–	–	–	–	–
Magyar pártok					
1. Keresztényszocialista Párt	7471	6040	6052	5340	4854
2. Magyar Nemzeti Párt	390	–	–	2149	1588
3. Kisgazda Párt	–	137	–	–	–
4. Országos Parasztpárt	390	–	–	17	13
5. Egyesült Polgári Párt	–	–	800	–	–
Zsidó pártok					
1. Zsidó Párt	1646	1556	929	782	1258
2. Zsidó Gazdasági Párt			707	1193	
Hivatásrendi és egyéb pártok					
1. Iparos Párt	–	–	518	417	388
2. Legionisták és Katonák Pártja	–	–	1265	–	–
ÖSSZESEN	25882	15913	23218	24786	19245
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	40415	23651	?	28011	?

}; közös lista

Rövidítések: (p) = parlamenti választások

(k) = képviselőház

(sz) = szenátus

(h) = községi (helyhatósági) választások

(t) = tartománygyűlési választások

(j) = járási választások

1/b táblázat: Választási eredmények Kassán (1927–1932)

Választások/ Pártok	1927.(h)	1928.(t)	1929.(p)		1932.(h)
			(k)	(sz)	
Országos polgári pártok					
1. Nemzeti Szocialista Párt	2.135	2.631	3.108	2.864	2.298
2. Nemzeti Demokrata Párt	833	532	631	–	789
3. Nemzeti Munkapárt	1.168	–	–	–	571
4. Szlovák Néppárt	1.148	968	2.105	1.708	1.239
5. Szlovák Nemzeti Párt	–	210	–	–	165
6. Agrárpárt	472	425	615	629	758
7. Cseh Néppárt	–	341	484	409	–
Országos munkáspártok					
1. Magyar Szociáldemokrata Párt	–	–	–	–	964
2. Német Szociáldemokrata Párt	1.612	–	86	81	362
3. Csehszlovák Szociáldem. Párt	–	1.949	2.648	2.393	2.298
4. Csehszlovák Kommunista Párt	4.244	3.760	3.221	2.842	4.863
5. Baloldali Kommunista Párt	–	–	–	–	48
Magyar pártok					
1. Keresztényszocialista Párt	5.019	4.282	7.034	6.501	4.677
2. Magyar Nemzeti Párt	3.702	2.984	–	–	2.947
3. Kisgazda Párt	–	99	–	–	–
Zsidó pártok					
1. Zsidó Párt	1.345	1.691	1.286	*	1.050
2. Zsidó Gazdasági Párt	–	–	–	–	–
Hivatásrendi és egyéb pártok					
1. Iparos Párt	984	412	1.180	1.560	1.876
2. Városi Párt	–	–	–	–	522
3. Egyéb pártok	–	–	359	–	599
ÖSSZESEN	22.622	20.284	22.757	18.987	26.026
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	?	22.739	24.843	?	?

}; közös lista

*: választási koalíció a „Lengyel Középosztály” és a „Lengyel Szociáldemokrata Párttal”

1/c táblázat: Választási eredmények Kassán (1935–1937)

Választások/ Pártok	1935.(t)	1935.(p)		1935.(j)	1937.(h)
		(k)	(sz)		
Országos polgári pártok					
1. Nemzeti Szocialista Párt	2.615	2.998	2.685	–	2.876
2. Nemzeti Demokrata Párt	799	982	870	218	607
3. Nemzeti Munkapárt	611	537	–	–	529
4. Szlovák Néppárt	2.363	2.979	2.392	7.017	1.673
5. Szlovák Nemzeti Párt	299	–	–	460	154
6. Agrárpárt	–	988	926	1.868	1.166
7. Cseh Néppárt	446	–	–	556	–
Országos munkáspártok					
1. Magyar Szociáldemokrata Párt	–	–	–	–	532
2. Német Szociáldemokrata Párt	–	61	59	–	–
3. Csehszlovák Szocdem. Párt	2.673	3.870	3.397	2.090	2.661
4. Csehszlovák Kommunista Párt	5.002	5.673	4.871	1.310	5.998
Magyar pártok					
1. Keresztényszocialista Párt	9.735	9.186	7.979	10.628	9.035
2. Magyar Nemzeti Párt	–	–	–	–	962
Zsidó pártok					
1. Zsidó Párt	2.265	*	*	*	561
2. Zsidó Gazdasági Párt	–	*	–	*	860
Hivatásrendi és egyéb pártok					
1. Iparos Párt	815	2.128	1.936	–	1.492
2. Városi Párt	–	–	–	–	675
3. Maxon Párt	–	–	–	–	1.118
4. Egyéb pártok	18	776	683	–	1.887
ÖSSZESEN	27.030	30.252	26.335	25.109	31.824
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	?	?	?	32.664	?

}: közös lista

*: választási koalíció a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal

Forrás:

1920. képviselőházi választások: Wahlen... 1920., szenátusi választások: Kassai Hírlap 1920/04/27, 1.
1923. községi választások: Kassai Napló 1923/09/17, 2.
1925. képviselőházi választások: Wahlen... 1925., szenátusi választások: Kassai Munkás 1925/11/17, 1.
1927. községi választások: Kassai Újság 1927/10/18, 1.
1928. tartományi választások: Wahlen... 1928.
1929. képviselőházi választások: Wahlen... 1929., szenátusi választások: A Nép 1929/10/27, 1.
1932. községi választások: A Nép 1932/05/01, 1.
1935. tartományi választások: Kassai Újság 1935/03/28, 1., képviselőházi választások: Wahlen... 1935., szenátusi választások: Kassai Újság 1935/05/28, 1., járási választások: Kassai Újság 1935/05/30, 1.
1937. községi választások: Volebné výsledky v Košiciach 1937.

A politikai attitűdök egyik fontos mutatója a választásokon való *részvétel aránya*. A részvételi arányokról pontos adatok a

kassai parlamenti választásokra és az 1928-as tartománygyűlési választásra nézve állnak rendelkezésre. A részvételi arányok a helyi társadalom nagyfokú politizáltságát mutatják: a választásokon való részvétel az első republikában 90% körül mozgott és folyamatosan nőtt. (Lásd 1. táblázat) Kiugró eltérést csak az 1920-as első parlamenti választás mutat, ekkor a választójogosult népességnek mindössze 61,0 (képviselőház), illetve 67,3%-a (szénátusi) ment el szavazni. Az alacsony részvételi arány elsősorban a választások rendkívüli körülményeire vezethető vissza.

Egyrészt 1920-ban katonai diktatúra és statárium volt Szlovákiában. A Propagacná Kancelária (az ún. „propaganda-iroda”, valójában a titkos rendőrség szerepét látta el) feljelentései alapján több ezer embert internáltak Theresienstadtba, vagy politikai perbe fogták, melyben a hadosztálybíróóság halálos ítéletet is hozhatott (és hozott), a magyar településekre katonai egységeket vezényeltek ki a választások idejére, a képviselőjelölteket névtelen feljelentések alapján letartóztatták, a politikai gyűléseket betiltották és működött a cenzúra intézménye is (Révész 1990: 231–232.; *The Hungarian...* 1927: 33.; Memorandum 1923: 6–8.). Másrészt a háború elvesztéséből és a terület elcsatolásából fakadóan egyfajta sokkos állapot, a veszített forradalmak következtében a kiábrándultság, valamint a polgári és katonai hatóságok részéről kezdetben megnyilvánuló erőszak miatti megfélemlítettség volt jellemző a politikai közhangulatra – ez tükröződött az alacsony részvételi arányokban. Harmadrészt az 1920-as parlamenti választások idejére még nem történt meg a trianoni békeszerződések aláírása, és egyes helyi magyar politikusok úgy vélték, hogy a választáson való részvétellel is legitimé tennék az akkor még „illegitim” új csehszlovák államot – ezért a választások bojkottja mellett döntöttek.¹⁰ Ez nemcsak a részvételi arányokban, hanem a választási eredményekben is éreztette hatását: a Magyar Nemzeti Párt (protoszervezete az 1925-ben a Magyar Jogpárt és az Országos Kisgazdapárt egyesüléséből létrejött azonos nevű pártnak) – a propaganda-eszközök teljes hiányában és a bojkott álláspont kései feladása miatt – csak 390 szavazatot kapott. Végül az alacsony

részvételi arányhoz vezethetett az a technikai körülmény is, hogy a választói névjegyzékben lényegesen többen szerepeltek, mint amekkora népesség a választás idején ténylegesen Kassán tartózkodott. Az 1920-as névjegyzékben 40.415 választásra jogosult szerepelt, ehhez képest 1919-ben a népszéírás csak 46.826 lelket, 1921-ben pedig 52.898 lelket számlált Kassán össze. Az 1921-es népszámlálás adatai szerint a választókorú népesség (a 21. életévüket betöltöttek) az összlakosságnak mindössze 60,1%-át tette ki¹¹, a választást megelőző és követő évben Kassán talált népességhez képest az 1920-ban választásra jogosultak aránya ezzel szemben 86,3, illetve 76,4% volt. Az a hipotézisem, hogy a választójegyzék a kassai felnőtt lakosság számát halmozottan tartalmazza: a választásokat megelőzően odavezényelt katonákon kívül a jegyzékben szerepelnek a Kassa elhagyására kényszerült hivatalnokok, akik időközben Magyarországra menekültek (lásd 1. fejezet), az 1920 folyamán ideiglenesen ott állomásozó antantparancsnokságú legionáriusok (akik a választásokra már szintén elhagyták a várost), valamint a frissen betelepült cseh közalkalmazottak. A katonaság magas arányára enged következtetni az a tény is, hogy míg a képviselőházi jelöltekre 40.415-en szavazhattak, a szenátusi helyekre már csak 23.651-en (lásd 1. táblázat). A szenátus megválasztására ugyanis csak a 26. életévüket betöltöttek voltak jogosultak – a katonaság éppen a 21–26. év közötti korosztályt gyarapíthatta jelentősen. A részvételi aránnyal kapcsolatban még egy meghatározó jelenségre fel kell hívni a figyelmet. A választásra jogosultakra vonatkozó adatokból úgy tűnhetne, mintha Kassa lakossága a két világháború közötti időszakban alig nőtt volna, ezzel szemben tudjuk, hogy a város lakossága az 1921-es 52.898 főről 1930-ra 70.117 főre emelkedett. A paradox helyzet feloldása az állampolgárság megszerzésével járó procedúrában rejlik.

A népszámlálások és a hozzájuk időben közel eső azonos típusú választások (esetünkben a parlamenti választások) megfelelő adatainak összevetésekor azt látjuk, hogy a választókorú népességnek csak 88,1, illetve 72,3%-a volt választásra jogosult Kassán (lásd 2. táblázat).

2. táblázat: A választókorú népesség összetétele

Év/népesség	1921/25	1930/35
össznépesség ¹	52.898	70.117
választókorú népesség ²	31.803	45.159
választójogú népesség ³	28.011	32.664
külföldiek ⁴	2.240	6.150
választójogú külföldiek ⁵	1.347	3.961
hiányzó választókorú népesség	2.475 (7,8%)	8.534 (18,9%)

Forrás:

1. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
2. Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238., és Volkszählung... 1930. I. kötet Tab. XV. 129.
3. lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai.
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
5. becsült adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1% 1930. 64,4%).

A választásból kiszorultak azok a „külföldiek”, akik még nem tudták megszerezni a csehszlovák állampolgárságot, többségük – ahogy az 1. fejezetben már utaltam rá – az állampolgárságáért „sorban álló” 1920-ig magyar állampolgárságú helybeliekből és a tanácsköztársaságban részt vett emigránsokból, valamint a Szovjet-Oroszországból és Lengyelországból menekültekből állt. Nem volt választójoguk a három évnél „fiatalabb” csehszlovák állampolgársággal rendelkezőknek sem. Ők becsléseim szerint a választókorú népességnek 1928-ban 7,8%-át, 1930-ban – a Lex-Dérier bevezetése után négy évvel is – 18,9%-át tették ki. A szavazati joggal nem rendelkező választókorú népesség elsősorban a magyar pártok politikai erejét csökkentette.

IV.3.1. A zsidó pártok választási eredményei Kassán

Kassa a csehszlovák első republikában a választási eredményeket tekintve egy masszívan *ellenzéki* város képét mutatta: a legerősebbek a magyar pártok, a szociáldemokrata párt (amelynek szavazóbázisa – az országos tendenciákkal szem-

ben – állandóan nőtt) és a kommunisták voltak (akik itt már a húszas években is jelentős politikai erőt képviseltek); a cseh pártok közül a Beneš-féle nemzeti szocialisták, a szlovákok közül Hlinka Néppártja (amely itt jóval kevésbé tudta növelni szavazóbázisát, mint országosan), valamint a zsidó pártok és az Iparospárt játszottak még szerepet a kassai politikai életben (lásd 3. táblázat).

3/a táblázat: Összevont választási eredmények Kassán (1920–1937)

Pártok/ Választások	magyar polgári pártok	magyar szocdem pártok	zsidó pártok	csehszlovák polgári pártok	csehszlovák munkáspártok	összesen
1920.(p)(k)	7.861	11.412	1.646	4.963	–	25.882
(sz)	6.177	6.479	1.566	801	900	15.913
1923.(h)	6.852	553	1.636	7.820	6.358	23.218
1925.(p)(k)	7.506	–	1.975	8.654	6.651	24.786
(sz)	6.455	–	1.258	6.578	4.954	19.245
1927.(h)	8.721	–	1.345	6.740	5.856	22.662
1928.(t)	7.365	–	1.691	5.519	5.709	20.284
1929.(p)(k)	7.034	–	1.286*	8.473	5.955	22.757
(sz)	6.501	–	*	7.170	5.316	18.987
1932.(h)	7.624	964	1.050	8.817	7.571	26.026
1935.(t)	9.735	–	2.265	7.355	7.675	27.030
(p)(k)	9.186	–	**	11.462	9.604	30.252
(sz)	7.979	–	**	10.029	8.327	26.335
(j)	11.590	–	**	11.119	3.400	25.109
1937.(h)	9.035	532	1.421	12.177	8.659	31.824

* lengyel–zsidó hárompárti választási koalíció

** közös lista a csehszlovák szociáldemokratákkal

3/b táblázat: Összevont választási eredmények Kassán %-ban (1920–1937)

Pártok/ Választások	magyar polgári pártok	magyar szocdem pártok	zsidó pártok	csehszlovák polgári pártok	csehszlovák munkáspártok	összesen
1920.(p)(k)	30,4	44,1	6,4	19,1	–	100,0
(sz)	38,8	40,7	9,8	5,0	5,7	100,0
1923.(h)	29,5	2,4	7,0	33,7	27,7	100,0
1925.(p)(k)	30,3	–	8,0	34,9	26,8	100,0
(sz)	33,5	–	6,5	34,3	25,7	100,0
1927.(h)	38,6	–	5,9	29,7	25,8	100,0
1928.(t)	36,3	–	8,3	27,2	28,2	100,0
1929.(p)(k)	30,9	–	5,6	37,3	26,2	100,0
(sz)	34,2	–	*	37,8	28,0	100,0
1932.(h)	29,3	3,7	4,0	33,9	29,1	100,0
1935.(t)	36,0	–	8,4	27,2	28,4	100,0
(p)(k)	30,4	–	**	37,9	31,7	100,0
(sz)	30,3	–	**	38,1	31,6	100,0
1937.(h)	28,2	1,6	4,5	38,2	27,5	100,0

* lengyel–zsidó hárompárti választási koalíció

** közös lista a csehszlovák szociáldemokratákkal

Stabil és konszolidált politikai arculat jellemezte mind a parlamenti, mind a községi választásokat: sem az éppen hatalmon levő kormánykoalíció, sem az éppen aktuális politikai mozgások nem hagytak nyomot, illetve nem tükröződtek a választási eredményekben.

A zsidó pártok Kassán a szavazatoknak 4-10%-át szereztek meg, a helyhatósági választásokon ezzel 2-3 képviselőt delegálhattak az általában 50 fős létszámú „výborba”. A harmincas évekre szavazótáboruk folyamatosan apadt, csak a tartománygyűlési választásokon sikerült megőrizniük pozícióikat. Ahogy a parlamentben nem, a helyi önkormányzatokban sem váltak jelentős politikai tényezővé. A kassai zsidó pártok – ahogy az országos szervezetek is – elsősorban a diaszpórapolitikára fektették a hangsúlyt. Céljuk a régi-új kollektív zsidó identitás megteremtése volt¹², ami elsősorban a cionista és a hagyományos kulturális intézményrendszer kiépítésében és fejlesztésében öltött testet (sportegyesületek, ifjúsági szervezetek alapítása, nőmozgalom, iskolarendszer fejlesztése).

A kassai zsidó pártoknak az izraelita felekezetű és a zsidó nemzetiségű népességen belüli támogatottságát az alábbi táblázat foglalja össze:

4/a táblázat: A zsidó párt támogatottsága

Az izraelita népességben	1921/1925	1930/1935
Össznépesség ¹	8.792	11.195
választókorú népesség ²	5.284	7.254
választójogú népesség ³	4.412	4.107
külföldi ⁴	547	2.758
külföldi választókorú ⁵	329	1.776
hiányzó választókorú	543	1.371
részt vett ⁶	3.905	3.803
A zsidó pártokra szavazott ⁷	1.646 (42,1%)	1.050 (27,6%)

4/b táblázat: A zsidó párt támogatottsága

A zsidó népességben	1921/25	1930/35
össznépesség ¹	5.625	5.733
választókorú népesség ²	3.381	3.692
választójogú népesség ³	2.823	2.127
külföldi ⁴	350	1.346
külföldi választókorú ⁵	210	867
hiányzó választókorú	348	698
részt vett ⁶	2.498	1.970
a zsidó pártokra szavazott ⁷	1.646 (65,9%)	1.050 (53,3%)

A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultunk ki, hogy zsidó pártokra nem zsidók (illetve nem izraeliták) nem szavaztak.

Források:

1. lásd 1. fejezet 1. és 4. táblázat.
2. a teljes választókorú népességből számított adatok (60,1% és 64,4%)
Forrás: Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238. és Ugyanott 1930. I. kötet Tab. XV. 129.
3. a teljes választójogú népességből számított adatok. Forrás: lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai.
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
5. becsült adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1%, 1930. 64,4%) Forrás: lásd 1. táblázat.
6. becsült adat az összes választóból lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai. Forrás: ugyanott.
7. lásd 3. táblázat zsidó pártokra leadott szavazatok az 1925-ös és az 1935-ös képviselőházi választásokon. Forrás: ugyanott.

A zsidó pártok által meghirdetett politika *nem kapott teljes körű támogatást* a kassai izraelita, sőt a zsidó nemzetiségű népesség részéről sem: becsléseim szerint az izraelita választásra jogosultaknak csak 42,1, illetve 27,6%-a; a zsidó nemzetiségűeknek is csak 65,9, illetve 53,3%-a szavazott ezekre a pártokra. A zsidó pártok politikai kudarca Kassán több okra is visszavezethető. Egyrészt a helyi szervezetben állandó belviszályok dúltak, amelyek ártottak a párt presztízsének.¹³ Másrészt a hitközség részéről komoly ellenállás mutatkozott meg a cionizmussal szemben: különösen a neológia utasította el a hitközség autonómiájába való beavatkozásra törekvő, a felekezeti élet általuk károsnak tartott politizálására irányuló és a zsidó nacionalizmust hirdető cionista programot.¹⁴ A helyi ortodoxia a fellelt források szerint nem

rendelkezett kialakult állásponttal a cionizmus megítélésében.¹⁵ Harmadrészt – bár a népszámlálásokkor zsidó nemzetiségűnek vallották magukat, illetve írták be őket – igen nagy számmal voltak olyanok, akik politikai meggyőződésből vezérelten *más pártokat támogattak* a szavazataikkal (az izraelita vallású választásra jogosultak 60-70%-a, ebből a zsidó nemzetiségűek 40-50%-a).

IV.3.2. A népszámlálási adatok ellenőrzése: milyen politikai pártokra szavazott a kassai zsidóság?

A zsidó pártok hiányzó szavazatai feltételezésem szerint első sorban a *baloldali pártoknál* találhatóak – a szavazatok becslésére azonban nincs mód.¹⁶ Jelentős számú zsidó szavazatot kaphattak a *magyar pártok* is, elsősorban a Magyar Nemzeti Párt. Az előbbi fejezetekben már láttuk, hogy volt a kassai zsidóságnak egy olyan csoportja, amely magyar identitását az első republikában is vállalta (szándékosan nem azt írva, hogy megőrizte – ez utóbbiak a kassai zsidóság jóval szélesebb rétegét alkották). Ez a csoport a magyar politikai pártok közül a Magyar Nemzeti Párt köré tömörült, mert ez volt az egyetlen olyan magyar párt, amely nem felekezeti, illetve rétegspecifikus programmal jött létre (Urr 1930; Urr 1939). Fennállása alatt a magyar pártok közül a Polgári Párt számíthatott még zsidó szavazatokra (lásd 1. táblázat), ezt a szervezetet ugyanis a jobb módú magyar identitású zsidó középrétegek alapították.¹⁷

A másik országos magyar párt, az Országos Keresztényszocialista Párt a felekezeti elkülönültség mellett a kezdetben megnyilvánuló antiszemita kilengések miatt nem vált népszerűvé a kassai zsidóság körében.¹⁸ Ezzel szemben a Magyar Nemzeti Párt kassai szervezetének két vezető egyénisége, Halmi Béla (aki egyben a párt alelnöke is volt) és Ungár Joób köztiszteletben álló kassai zsidó ügyvéd volt. A nemzeti párti zsidó álláspont szerint a zsidóság épp olyan vallási felekezet, mint a többi, a szlovenszkói „őshonos” zsidóság a magyarsághoz asszimilálódott, a magyar kisebbség sorsában kell osztoznia.¹⁹ A magyar–zsidó nemzeti (nacionalista) felfogás szerint a magyar kultúra és a közösen megélt és formált

magyar történelem a sorsközösség alapja a csehszlovák demokráciában – ebben a sorsközösségben burkoltan ugyan, de a békés területi revízió kívánalma is benne foglaltatott.

A Zsidó Párt és a Magyar Nemzeti Párt zsidó vezetői között a húszas években vita bontakozott ki arról, hogy felekezet vagy nemzeti kisebbség (az akkori szóhasználatnál faj) a szlovenszki magyar anyanyelvű zsidóság.²⁰ A húszas évek végére a vita a politikai életbe is begyűrűzött és elmérgesedett, a résztvevők egymás denunciálásától sem riadtak vissza. (A Zsidó Párt azzal vádolta a Magyar Nemzeti Párt zsidó vezetőit, hogy „vállveregetésért” adták oda magukat az MNP-nek, a nemzeti pártiak pedig azt híresztelték a Zsidó Pártról, hogy „le van fizetve”, az állam támogatásából él.)²¹ A vitába maga Reisz Gyula parlamenti képviselő, a Zsidó Párt akkori elnöke is bekapcsolódott, és azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar kultúra megtartása és a zsidó nemzeti politika vállalása nem zárja ki egymást.²² A választási eredmények azt mutatják, hogy a magyar érzelmű zsidóságban ez a felfogás végül is nem talált támogatásra.

A magyar pártok magyar nemzetiségű szavazóbázisát az alábbi táblázat adataival szemléltetem:

5. táblázat: A magyar pártok támogatottsága a magyar nemzetiségűek körében

év/magyar voksok	1921/1925	1930/1935
Össznépeség ¹	12.019	11.504
választókorú népesség ²	7.223	7.409
választójogú népesség ³	6.332	4.455
külföldi ⁴	813	2.413
külföldi választókorú ⁵	489	1.554
hiányzó népesség	402	1.400
részt vett ⁶	5.604	4.125
a magyar pártokra leadott szavazatok ⁷	7.305 (132,1%)	8.588 (208,2%)

A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultam ki, hogy a magyar pártokra csak magyar nemzetiségűek szavaztak.

Források:

1. lásd 1. fejezet 1. és 4. táblázat
2. a teljes választókorú népességből számított adatok (60,1% és 64,4%)
Forrás: Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238. és Ugyanott 1930. I. kötet Tab. XV. 129.

3. a teljes választójogú népességből számított adatok. Lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat
5. becsült adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1%, 1930. 64,4%). Lásd 1. táblázat.
6. becsült adat az összes választóból. Lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai. Forrás: ugyanott.
7. lásd 3. táblázat magyar pártokra leadott szavazatok az 1925-ös és az 1935-ös képviselőházi választásokon. Forrás: ugyanott.

Becsléseim szerint a magyar pártokra *nem csak* azok szavaztak, akik a népszámlálásokon magyar nemzetiségűnek vallották magukat (vagy írták be őket): a magyar pártokra eső szavazatok 1925-ben 32,1%-kal, 1935-ben pedig már 108,2%-kal magasabbak, mint a választójogú magyar kisebbség száma. A tényleges arány ennél a becsült aránynál is magasabb kellett, hogy legyen, hiszen a kassai magyarok közül nem mindenki szavazott a magyar polgári pártokra: a városban működött a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Csehszlovákiai Pártja magyar központja, 1927-ig itt adták ki a szociáldemokraták, később a kommunisták magyar nyelvű központi lapját, a Kassai Munkást, a kassai magyar kommunistáknak köszönhetően a cseh kommunisták nyilatkozatban deklarálták a magyar elvtársakkal való szolidaritást és a magyar kisebbségi politika támogatását.²³

Mindezekből két dolog is következik. Egyrészt a *kassai zsidóság egy nem elhanyagolható része* – a baloldali pártok mellett – a magyar nemzeti politikát támogatta, vélhetően jóval többen, mint ahányan a népszámlálásokon magyar anyanyelvűnek vallották magukat. (Elvileg más nemzetiségek is szavazhattak volna a magyar pártok közül az Országos Keresztényszocialista Pártra, amely programjában az „öslakosok” pártjaként különösen a rutén népesség körében igyekezett szavazóbázisát kiterjeszteni; Kassa rutén lakossága azonban nem volt jelentős: 1921-ben 410, 1930-ban 925 fő.) Másrészt a választási eredmények alátámasztják az első fejezetben a népszámlálásokról elmondottakat, jelesül, hogy a csehszlovák népszámlálások elsősorban politikai aktusként értelmezhetők, nemzetiségi adataik az identitás vizsgálatához csak igen korlátozott mértékben és közvetve használhatók:

az állammal szembeni lojalitás mértéke mutatkozik meg bennük. Az általános és titkos választásokon – amelyeket a húszas évek közepén már nem kísérték atrocitások – *jóval kevésbé voltak lojálisak a magyarok (és köztük a magyar zsidók), mint a népszámlálások alkalmával: a magyar nemzeti pártra szavaztak.*

Az eddigieket a csehszlovák pártok választási eredményeivel ellenőrizhetjük.

6. táblázat: A csehszlovák pártok támogatottsága a csehszlovák nemzetiségűek körében

év/csehszlovák vokсок	1921/25	1930/35
Össznépesség ¹	32.146	42.245
választókorú népesség ²	19.320	27.206
választójogú népesség ³	17.002	19.670
külföldi ⁴	574	1.527
külföldi választókorú ⁵	345	983
hiányzó népesség	1.973	7.053
részt vett ⁶	15.047	18.214
csehszlovák polgári pártokra leadott szavazatok ⁷	8.654	11.462
csehszlovák munkáspártokra leadott szavazatok ⁷	6.651	9.604
csehszlovák pártokra leadott összes szavazat	15.305 (101,7%)	21.066 (115,7%)

A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultam ki, hogy a „csehszlovák” pártokra csak „csehszlovák” nemzetiségűek szavaztak.

Források:

1. lásd 1. fejezet 1. és 4. táblázat
2. a teljes választókorú népességből számított adatok (60,1% és 64,4%)
Forrás: Volkszählung... 1921. I. kötet Tab. XX. 238. és Ugyanott 1930. I. kötet Tab. XV. 129.
3. a teljes választójogú népességből számított adatok. Lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai.
4. lásd 1. fejezet 1. táblázat.
5. becslést adat az összes választókorú népességből (1921. 60,1%, 1930. 64,4%) Forrás: lásd 1. táblázat.
6. becslést adat az összes választóból, lásd 1. táblázat 1925-ös és 1935-ös képviselőházi adatai. Forrás: ugyanott.
7. lásd 3. táblázat csehszlovák polgári és munkáspártokra leadott szavazatok az 1925-ös és az 1935-ös képviselőházi választásokon. Forrás: ugyanott.

A táblázatból első pillantásra úgy tűnik, hogy a „csehszlovák” pártokra valamivel többen szavaztak, mint a választásra jogosult „csehszlovák” nemzetiségű népesség: 1925-ben 1,7,

1935-ben 15,7%-kal. Tudjuk azonban, hogy míg a polgári pártokra vélhetően nagy többségben csak a csehek és a szlovákok szavaztak, addig az országos munkáspártokra más nemzetiségűek is.

Tegyük fel (és más forrásokból megerősítve úgy vélem, hogy nem kerülünk messze a valóságtól²⁴), hogy a különböző nemzetiségek azonos mértékben támogatták a szociáldemokrata és a kommunista pártot: ekkor a baloldali pártok szavazataiból a pártok választási eredményei alapján részesednek az egyes nemzetiségek. Eszerint 1925-ben a 6.651 szavazatból legfeljebb 1.782 (26,8%) illeti meg a „csehszlovák” nemzetiségűeket, 1935-ben pedig 3.486 (32,5%). (Lásd 3/b táblázat.) Az így korrigált adatok szerint a „csehszlovák” nemzetiségűeknek 1925-ben csak 69,3%-a (10.436), 1935-ben már valamivel több, 82,1%-a szavazott a csehszlovák polgári és munkáspártokra – tehát nem a teljes „csehszlovák” népesség.

A „csehszlovák” nemzetiségűeknek a csehszlovák pártokra leadott szavazatai arányainak 1935-ös megemelkedése két dologból tevődik össze: egyrészt – a nemzeti hovatartozástól is függően, hiszen ennél a parlamenti választásnál indultak egy listán a szociáldemokraták a Zsidó Párttal – a baloldali pártok megerősödéséből, másrészt a csehszlovák polgári pártok népszerűségének tényleges megnövekedéséből. A harmincas évek közepére Kassán jelentős pozícióra tett szert a hivatásrendi Iparospárt és – a külpolitikai helyzet következtében – felerősödtek a Csehszlovák Köztársaság fenntartását óhajtó politikai törekvések. Ez utóbbi jelenséget jól mutatja, hogy több szavazatot kaptak a csehszlovák „köztársasági” pártok (a Nemzeti Szocialista, a Nemzeti Demokrata Párt és a Cseh Köztársasági/Agrárpárt, lásd 1. táblázat), és hogy 1938. július 30–31-én Kassán már 20 ezer ember tüntetett az egységes Csehszlovákiáért.

Összességében a fejezetben megfogalmazott kérdésekre az alábbi válasz adható:

1. Kassa lakossága a választások részvételi arányait tekintve *nagyfokú politikai aktivitást* mutat: a választásra jogosultaknak általában 90%-a szavazott is. Ezen valójában

nem is kell nagyon csodálkozni, hiszen a csehszlovák köztársaság volt az ott élők számára az első olyan politikai rendszer, amely a népesség ilyen széles csoportjának biztosította a választójogot. A demokratikus választójog – a 3 éves állampolgárság kikötésével – így is hátrányosabb helyzetbe hozta a magyarokat és a zsidókat, mint a többi nemzetiséget, mert az állampolgárság megszerzése körüli nehézségek elsősorban őket érintették. A zsidó pártok Kassán a szavazatoknak mindössze 4-10%-át tudták megszerezni – és ennek köszönhetően mind a parlamentben, mind a helyi önkormányzatban *jelentéktelen politikai tényezők* maradtak. A választójoggal rendelkező kassai izraelita népességnek csak egy-két ötöde, ezen belül a zsidó nemzetiségűeknek is csak fele-kétharmada szavazott a zsidó pártra. A többi zsidó (izraelita) szavazat a baloldali pártok és a magyar nemzeti párt mandátumait gyarapította elsősorban.

2. A választási eredmények elemzéséből az is kiderült, hogy általános és titkos „körülmények” között a zsidóság (és a magyar kisebbség) *jóval kevésbé lojális* a csehszlovák államhatalomhoz, mint a népszámlálások esetében: becsléseink alapján a magyar pártokra 1935-ben már kétszer annyian szavaztak, mint amennyi a választásra jogosult magyar nemzetiség összlétszáma volt. A választások elemzése a népszámlálások kritikájára is módot nyújtott: bebizonyosodott, hogy a tényleges nemzetiségi arányok tekintetében a népszámlálási adatok félrevezetőek, a kisebbségek esetében elsősorban nem a nemzeti azonosságtudatot, hanem a csehszlovák államhoz való lojalitást és a megfélemlítettség mértékét mutatják.

Jegyzetek

- 1 E fejezet később megjelent „A választói magatartás mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között” címmel (Kovács 1993) és angolul „Electoral Behavior as an Indicator of National Identity in Kosice Between the Two World Wars” (Kovács 1995).

- 2 Választásra jogosult volt a képviselőházba minden 21. életévét betöltött személy, aki legalább három éve csehszlovák állampolgár, választható minden 30 év fölötti. A szenátusba ugyanezek 26, ill. 45 éves kortól. A választás általános és titkos volt. Az országot 23 választási körzetre osztották, csak pártlajstromra lehetett szavazni.
- 3 Az alábbiakhoz elsősorban Hoensch 1978; Olivova 1970 és Révész 1990 könyveire támaszkodtam. Az egyes részkérdésekhez az alábbi források álltak rendelkezésemre: Gogolák 1935; Botka 1969; Popély 1990; Flachbarth 1925; Urr 1939; ugyanó 1930; Tarján 1930; Memorandum 1924; Borsody szerk. 1938, különösen a „Politikai élet” c. fejezet. és Halász 1938.
- 4 Az alábbiakhoz elsősorban a The Jews... 1968, 1971; Rotkirchen 1968: 85–124; Rabinovicz 1968: 253–346; Rabinovicz 1972: 19–136; Faber, Meir: „Jewish Lodges and Fraternal Orders Prior to World War II.” (The Jews... 1968: 229–242) és Brügel, J. W.: „Jews in Political Life” (The Jews... 1968: 243–252) c. tanulmányokra, valamint Bauer 1933 támaszkodtam.
- 5 Lásd „20 Jahre Balfour-Deklaration”. In Selbstwehr 1937/45: 8.
- 6 A Kolonialbank elsősorban a Palesztinába vándorlás pénzügyi feltételeinek megteremtésével foglalkozott. 1919–1938 között az összes nagyobb zsidó lakossággal bíró városban voltak fiókszervezetek.
- 7 Ahogy a cionista hetilapban, a Selbstwehrtben olvashatjuk: „Die politische Legitimation des Staatsbürgers ist die Parteilegitimation geworden. Früher gab es andere Legitimationen, vor allem die ‘Beziehungen’. Ein Teil der Juden ‘glaubt’ noch an diese Methode und merkt nicht, dass die Zeiten sich geändert haben.(...) Es gibt wohl noch immer das Mittel der ‘Beziehungen’, aber beherrschend ist doch nur der Weg über die Partei geworden.” In Selbstwehr 1929/25: 1. „Warum soll der Jude jüdisch wählen?”
- 8 A csehszlovákiai levéltárosok szerint ezeket egy zárt „belügyes” archívumban őrzik.
- 9 A Szociáldemokrata Párt kassai szervezete határozatban rögzítette, hogy szakszervezeteiben nem tűr meg cionistákat és velük szemben szolidaritást nem vállal. Forrás: Kassai Hírlap 1920/02/11: 2. „Szocialisták és cionisták” c. cikk.
- 10 „A [magyar] polgári rétegek [politikai] passzivitása azon a hiten alapult, hogy a változás múlt természetű s az újjáéledt magyar nacionalizmus kardja vagy egy mindent újból a helyére lökő nagy világesemény felszabadítja őket az idegen közösségből.” (Halász 1938: 74–75.) Vö. Urr 1930: 3.

- 11 Forrás: Volkszählung...1921. I. kötet Tab. XX. 238.
- 12 A kassai cionizmus vezéralakja, Lövy József szerint: „A haladó zsidóság maradjon csak szépen a helyén: maradjon *faj*, amelynek tagadhatatlan kiválóságai által jogos szerep jut az államszervezetek belső életében, amelyhez azonban feltétlenül és minden elütő és szembeötlő különcködések lecsiszolása által alkalmazkodnia és abban felszívódnia kell. Vallásában pedig a hatezer éves tradíciókkal és egy más éghajlattal megrögzötten összefüggő formaságoktól igyekezzék megszabadulni.” (kiem. tőlem) In Kassai Napló 1920/04/09: 2. „A cion állam és egyéb zsidókérések”.
- 13 A Lövy József körül kialakuló „pártharcokról” lásd pl. Kassai Napló 1923/09/14: 2.; ugyanott 1923/09/16: 2.; Zsidó Szó 1933/06/16: 1.
- 14 „Zsidó és nem zsidó két év óta csömörig tele van amaz újságcikkekkel, felolvasásokkal, koncertekkel, szónoklatokkal, melyek a kassai cionista szervezet hangos életjeladása célját szolgálnák. A be nem avatottak azt hiszik, hogy az összzsidóság (sic!) egy *klerikális uralmi nacionalizmust* vall életfelfogásának. (...) Felekezetünk nagy többsége az évezredes hagyományok alapján a hitközségben a felekezeti és kultúrgócpontra látja s szereti, mely körül már a szervezeti alapelveknél fogva sem klerikális, sem nemzeti tülekedésnek helye nincs.” (kiem. tőlem) Forrás: Kassai Újság 1921/01/01: 3.
- 15 Az orthodox hitközségek esetében vélhetően nagy szerepe volt ebben az Ortodox Izraelita Hitközségek pozsonyi Központi Kancelláriájának. Erre utal egy – a kassai Gemilas Chesedből küldött – levél is: „Tisztelt Schwarz Úr! A közelgő képviselőházi választások következtében több oldalról érdeklődnek nálam a hivatalos orthodoxia állásfoglalása iránt, de nekem sajnos fogalmam sincsen, hogy az iroda [t.i. az OIHKK] milyen álláspontra helyezkedett e kérdésben és természetesen mindenkinek kitérő választ adok.” Forrás: SUASSR, Ustredna Kancelaria Židovskych Naboženských Obci 1919–1945. rendezetlen fond 32. doboz 506. irat kelt: 1935/04/01.
- 16 Hipotézisemet az alábbiakra alapoztam:
1. A kassai választásokon a legjelentősebb politikai tényezők közé tartozott a kommunista és a szociáldemokrata párt – együtt a szavazatoknak majdnem harmadát kapták.
  2. A csehszlovákiai munkásmozgalomban – ahogy a magyarországi is – felülreprezentáltak voltak a zsidók (Botka 1969).

3. Az 1935-ös választásokon a Zsidó Párt – mint a hozzá legközelebb álló párttal – a Szociáldemokrata Párttal lépett választási koalícióba. A Zsidó Párt képviselőit ezt megelőzően is a szocdem parlamenti klub „fogadta be”.
- 17 Az Egyesült Polgári Párt 1921–1924 között működött, vezető személyiségei Elkán Miksa, Adorján Marcell, Sámsony János, Dr. Herz Ignác, Keller Imre, Pintér János és Herboly Ferenc Kassa híres közéleti személyiségei voltak. „Politikánknak a demokrácia a legsarkallatosabb tétele. Olyan helyet akarunk a polgárságnak a politikai küzdőtéren kiverekedni, amilyen államfenntartó jellegénél fogva megilleti” – nyilatkoztak a megalakuláskor. „Biztosan sokan lesznek, akik a szemünkre fogják vetni, hogy itt sokan vagyunk zsidók. Én ezeknek azzal vágok vissza: igen, itt sokan vannak zsidók, de ezek mind becsületes és érdemes polgáremberek.” Forrás: Kassai Munkás 1921/10/04: 4.
- 18 Lásd Keresztény Munkás: 1920/12/26: 3. „Liberalizmus” c. propagandaanyagát és ugyanott: 1921/01/23: 1. „A zsidókérdés” c. cikket, illetve Zsidó Hírlap 1923/03/16: 1. és ugyanott: 1923/03/23: 1. „Emigráció és antiszemitizmus” c. cikket.
- 19 Ungár Joób vallomása szerint: „A nacionalizmus nem faj kérdése, nem leszármazás kérdése, nem politikai kérdés, nem világszemléleti kérdés, hanem tisztára érzelem, mert ennek a fogalomnak vannak atavistikus, ösztönös és nevelésbeli alkotóelemei, mert a magyar nationális érzésben benne kering a szepsii vagy abaújszántói nagyvendéglő borgőztől és pipafüsttől áporodott levegőjében szállongó borjúpörkölt inycsiklandó zamata, benne téresedik a pipacsos mező, ahol halálfejes lepkéket kergettünk, benne furfangosodik a kaszát vásárló paraszt és az isten tudná felsorolni még mi minden egyéb. (...) Az determinálja ezt a tisztán érzelmi kérdést, hogy mely nyelv hangján rezdültek fel benne a gyermekkori élet első érzései, mely kultúra termékei vertek gyökeret és csontosodtak meg a fejlődő értelem fogékony talajába, mely nemzet történelmi nagyságai alakultak ki ideáloká és követendő példaképpé a mindig eszmények után sóvárgó ifjú lélek előtt. (...) Élő nyelv és produkálható kultúra nélkül nincs nemzet. (...) A politikában a nacionalizmus két verzióban jöhet szóba: mint kisebbségi és mint többségi nacionalizmus. Ha a nemzeti önrendelkezés joga a valóságban erőviszonylati, gazdasági, stratégiai és egyéb okok következtében meg nem valósítható, egészen természetesnek kell találnunk, hogy az a nemzeti kisebbség, amelyet sorsa ily okokból más nemzeti államhoz kötött, zárt sorokban igyekszik az államélet küzdőporondján a maga nyelvéért, a maga kultúrájáért és a maga egyforma gazdasá-

gi és életlehetőségeiért síkra szállni. (...) Kormányzati rendszernek azonban a nacionalizmus nem válhatik be. A többségi nacionalizmus feltartóztathatatlan szertelenségben robban ki. (...) És ha valamikor még meg tudnám érni azt a csábos utópiát, amikor ledőlnek az országhatárok és a szellemiek egyként, amikor nem lesz nemzetgyalázás egy kormányzati rendszer jogos kritikája, amikor nem lesz többé irredentizmus egy nemzet régi dicsőségébe való fájdalmas visszamerengés, amikor a közlekedés diadalmas forradalmával eggyé kovácsolt emberiség Pán-Európa formájában vagy akármilyen más emberi egységben fog gazdaságilag és öngazgatásilag összeforrni, én mint ennek a boldog emberi egységnek boldog emberi porcikája akkor is Arany János zamatos nyelvében, Ady tragikus erejű lírájában, Kodály és Kacsóh Pongrác bűvös erejű muzsikájában, Munkácsy Siralomházának megrázó erejében és Izsó Búsuló juhászának magyar mélységű naiv egyszerűségében fogom megtalálni a lelkem gyönyörűségét: Hölgyeim és Uraim, ez az én nacionalizmusom!” (Ungár 1934: 187–203)

- 20 Lásd Kassai Újság 1920-as lapszámait (Vitasorozat Keller Imre és Enten Manó között).
- 21 Lásd Kassai Napló 1928 novemberi számait, különösen az 1928/11/27: 3.
- 22 „Ami azt illeti, én vagyok a legutolsó, aki megtagadja a magyar kultúrát. Én magyar kultúrán nevelkedtem, olvasmányaim legnagyobb része magyar, most is nyíltan beszélek magyarul, de a magyar kultúrát a magyar politikával összekeverni nem egyéb, mint dilettantizmus” – mondta Reisz Gyula az Egyesült Zsidó Párt kassai választói nagygyűlésén. In Kassai Napló 1928/11/27: 3.
- 23 „Mi, cseh kommunisták kötelezzük magunkat, hogy a magyarajkú lakosság nemzeti jogainak is őrzői leszünk. Tudjuk, hogy csak, ha mi teljes mértékben teljesítjük ezt a kötelességet, akkor lesznek képesek a magyar elvtársak arra, hogy saját burzsoáziájuk nacionalista demagógiájával és sovinizmusával sikeresen dacoljanak.” In Kassai Munkás 1921/06/14: 2.
- 24 A korabeli baloldali sajtó ismeretében becslésem a szlovák nemzetiségűek javára torzít valamelyest: a kassai munkásmozgalomban a zsidók és a magyarok voltak felülreprezentáltak.